

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ ЯК КУЛЬТУРНО-ПОЛІТИЧНА СТРАТЕГІЯ

Розкриваються теоретичні аспекти політики мультикультуралізму. Аналізуються концептуальні підходи до її осмислення в контексті сучасної культурології.

Ключові слова: культура, політика, мультикультуралізм, етнічність, ідентичність.

Раскрываются основные теоретические аспекты политики мультикультурализма. Анализируются концептуальные подходы к его осмыслению в контексте культуры.

Ключевые слова: культура, политика, мультикультурализм, этничность, идентичность.

Reveals the basic theoretical aspects of multicultural policy. Analyzes the conceptual approaches to its interpretation in the context of culture.

Key words: culture, politics, multiculturalism, ethnicity, identity.

Поняття мультикультуралізм, яке ввійшло до наукового дискурсу в 70–80-ті рр. ХХ ст., «...набуло найсуперечливіших, аж до взаємовиключних, значень: від комунітаристської критики лібералізму до етноцентристськи та расо-центристськи мотивованого ізоляціонізму; від дивацького жесту субверсії щодо існуючих структур панування до неоконсервативного постмодернізму», — пише відомий російський філософ В. Малахов [10, с. 48]. Мультикультуралізм, як і глобалізація, вже має певні варіанти класифікації та типологізації. Зокрема, С. Фриш виділяє «комерційний мультикультуралізм» («мультикультуралізм бутіка»), «неоліберальний мультикультуралізм», «критичний мультикультуралізм», «повстанський мультикультуралізм» та ін.

Соціологи, етнологи, антропологи вже неодноразово звертали увагу на методологічну суперечливість цієї категорії. Поняттям «мультикультуралізм» визначається не стільки реальна складність культурного стану, скільки певна ідеологічна конструкція, яка актуалізує специфічний аспект цієї складності. Проблема полягає в тому, що мультикультуралізм — це, насамперед, політика (в сенсі певного плану дій або напряму дій влади в будь-якій її формі: держави, політичні партії, організації та ін.) Вона цілком зрозуміла в реаліях Австралії, Канади, США з їх специфічними соціальними проблемами, що зумовлені міграційними процесами. Саме в Канаді в середині 60-х рр. ХХ ст. усвідомлення ситуації англо-французького бікультуралізму спричинило виникнення цього поняття. Проте розширене тлумачення мультикультуралізму як характеристики будь-

якого суспільства не завжди є виправданим, оскільки передбачає її культурну множину, тобто багатокультурність незалежно від усвідомлення сутності культури. Варто розрізнити мультикультуральність як стан культурного середовища та мультикультуралізм як концепцію, що покликана допомогти усвідомити цю ситуацію. Мультикультуралізм використовується в політичній філософії під час розгляду проблем підтримки соціального порядку та прав людини в умовах культурної неоднорідності суспільств. Звідси — фундаментальна проблема: чи можна уявити в межах одного суспільства декілька культур? Що розуміти під культурою в контексті мультикультуралізму?

Концепція мультикультуралізму набула декількох варіантів її теоретичного викладу в певних ідеологічних контекстах [2; 3; 9; 11; 13; 15]. Але загалом, ідея мультикультуралізму була пов'язана з неефективністю стратегії асиміляції іммігрантських культур, що реалізовувалася протягом останніх століть багатьма європейськими країнами. Ті явища, які сьогодні є предметом суспільного занепокоєння та становлять чималу проблему для держав: ксенофобія, фундаменталізм, екстремізм, тероризм, — є наслідками такої політики. Ще один вимір мультикультуралізму виявляється в специфічному контексті посткомуністичних трансформацій [10; 12], зокрема в Україні [4; 6; 7; 8; 11; 12; 14]. Проте теоретичний ракурс цієї проблеми є предметом дискусій.

Концепція мультикультуралізму базується на визнанні рівності культур, які мають бути однаково захищеними в правовому, політичному, інформаційному й інших важливих аспектах життя сучасного суспільства. Пошук компромісу в культурному житті багатокультурних суспільств має здійснюватися на основі визнання та забезпечення державою культурного плюралізму як найважливішої характеристики громадянського суспільства; сприяння соціалізації маргінальних культурних груп; підтримці в збереженні, відтворенні й розвитку різних культур. Тобто ідеться про поширення ліберальної ідеології, яка передбачала захист рівності індивідуальних прав та свобод громадян на колективних індивідів — представників тих, чи інших культур. Ідеологи мультикультуралізму розглядали сприяння культурному розмаїттю як утілення культурної демократії в умовах глобалізації, як глобалізацію демократії.

Необхідність такої політики, як доводить Ч. Тейлор, зумовлена історичною спадкоємністю монархізму та сучасного лібералізму [15]. Нація, як утілення сучасної демократії, що приходить на зміну феодальній ієрархічності, формує нові варіанти нерівності, оскільки громадянське суспільство передбачає «виключення» або «спокусу виключення» для культурних та політичних меншин. Відтак виникає

проблема співвідношення та співіснування різних типів культурних спільнот або «історичних ідентичностей, яку можна вирішувати, дотримуючись демократичних позицій. Прихильники ліберальних принципів співіснування вважають, що групова ідентичність є аксіоматичною для індивідуума і зумовлює його вибір: людина не може бути іншою, ніж такою, якою стає в процесі соціалізації. Тому уникнути розмаїття неможливо, і найефективнішим політичним варіантом вирішення проблеми є культурна диверсифікація. Змінити національну гомогенізацію має «політика визнання», якою повинна опікуватися держава. Утім, Б. Беррі та його однодумці вважають, що плюралізація публічної сфери держави не є обов'язковою. Держава, на їх думку, має залишитися нейтральною стосовно окремих груп з їх ментальними та культурними особливостями, забезпечивши верховенство закону, але не втручаючись у приватну сферу, де кожен має вільно робити свій вибір. Скептичної позиції щодо мультикультуралізму та його впровадження в різних аспектах дотримували С. Хантінгтон, Дж. Грей, К. Хюбнер. Критично ставиться до мультикультуралізму й С. Жижек, котрий вважає оновленим варіантом колонізації та фундаменталізації домінування Заходу.

Не вдаючись до ґрунтового аналізу позитивних та негативних аспектів реалізації політики мультикультуралізму і її теоретичних проєкцій, зазначимо, що вона різниться залежно від соціально-політичного контексту кожної країни. Спільним є те, що, зазвичай, культурне дорівнює етнічному. Відтак, притаманна певним соціальним множинам неповторна комбінація елементів культури, які визначалися як «етнічність» (поняття, що характеризує ситуацію соціальної мобілізації певної групи на основі спільних культурних рис), з політико-етичних причин замінена на поняття «культура». Отже, ідеться не про багатонаціональність, а про полікультурність у межах однієї нації. «Політика визнання» є фактично легалізацією субкультур, оскільки передбачає найрізноманітніші аспекти їх реалізації. Отже, мультикультуралізм заперечує цілісність культури на користь її диференційованого варіанта.

Одним з теоретиків «серединного шляху» в пошуку міжкультурного компромісу є С. Бенхабіб, котра пропонує відмовитися від розуміння культур як єдиних, цілих та самодостатніх явищ, оскільки такий підхід ігнорує процеси динаміки значень культури та її інтерпретацій, у яких беруть участь меншини [1]. З огляду на те, що ідеї дослідниці є не надто поширеними у вітчизняній культурології, маємо зупинитися на них трохи докладніше. С. Бенхабіб ґрунтується на тому, що здолати внутрішню суперечливість поняття «культура» майже неможливо, оскільки вона є «...сукупністю елементів людської діяльності з усвідомлення та репрезентації, організації та

інтерпретації дійсності, яка розколюється на частини наративами, що перебувають у стані конфлікту» [1, с. XXII]. Культура передбачає розрізнення та порівняння, тобто ідентифікація має наслідком оцінку та протиставлення. Відтак культура може допомогти людині відшукати свою ідентичність та визначитися у світі завдяки вибору наративів. У процесі концептуалізації світу й усвідомлення себе в ньому люди формують подібні уявлення та відображають у текстах, які можна зіставити. Чим більше подібних структур та систем їх описування, тим більше людина, яка з ними ознайомлюється, переконується в думці про відносність своєї виключності. «Зрозуміти — усе простити» [1, с. 40]. Це тим більше важливо, що С. Бенхабіб вважає політичність культур само собою зрозумілою. Людина в змозі сама обрати свою життєву позицію через асоціювання себе з певною спільнотою. Ідентифікація з групою та тими умовними стандартами, які вона декларує, ніколи не буває повною. Згідно з логікою С. Бенхабіб, якщо ідентифікація відбувається не з ініціативи самої людини, вона втрачає культурний сенс. Інституціоналізацію культурних ознак окремих груп вона вважає однією з найбільших загроз. Саме цей процес дослідниця вважає визначальним для характеристики сучасного суспільства.

Культури, які набувають цілісної інституціональної форми, переорієнтовуються у своєму існуванні на підтримку самих себе, все більше трансформуючись у політичні структури, коли фундаментальна єдність членів групи заміщується формальними її ознаками. Предметом уваги стає демонстрація подібності, причому за обмеженою кількістю ознак (етнічних, релігійних). Водночас активність людини в ідентифікації втрачається, вона сама стає об'єктом політичного вибору. Політизація культури пов'язана з її масовізацією — вона набуває простішої форми, але саме завдяки цьому вона стає доступнішою. Масова культура, яка характеризується «...поверховістю, однорідністю, механічною відтворюваністю, нестійкістю та неоригінальністю...», розглядається дослідницею негативно, оскільки вона фундаменталізує спрощену форму культури. Плекання цілісності культурної парадигми є прямою загрозою демократичному порядку, оскільки універсальність суперечить культурній унікальності.

Отже, культура передбачає можливість як діалогу та толерантності, так і конфліктності: формуючись у діалозі та взаємодії, культури все ж протистоять одна одній. Прозорість культурних кордонів між ними є не тільки ознакою відкритості, а й складають передумову напруження, оскільки вони можуть бути оскаржені. Тому визнання окремих груп культурними суб'єктами є небезпечним, а право на культурне самовизначення має бути забезпечене кожним носієм громадянських прав. Отже, послідовно дотримуючи прин-

ципу лібералізму, С. Бенхабіб нагадує про неприпустимість підміни понять: цілісність, яку приписують культурі, є ознакою груп, а сама практика оперування поняттям «культура» як есенціальним явищем призводить до надання їй характеристик цивілізації, як це зробив С. Гантінгтон. З цієї ж позиції С. Бенхабіб не сприймає і мультикультуралізм як сприяння політичній визначеності груп, які обґрунтовують свої претензії культурною специфічністю своїх членів. «Претензії культури» дослідниця вважає прямою загрозою фундаментальним громадянським традиціям західного суспільства.

Привертає увагу й спосіб тлумачення С. Бенхабіб політики. Вона пропонує розглядати її у двох рівнях: «офіційному» та «громадянському». У першому разі йдеться про інститути влади, в другому — про сферу публічності як такої. Саме на цьому рівні діють громадські організації, тобто функціонують інститути громадянського суспільства і саме на цьому рівні розгортаються конфлікти з приводу ідентичностей. Дослідниця вважає, що держава як сукупність офіційних інститутів влади має залишатися культурно нейтральною. Ні законодавство, ні право, ні політична діяльність на рівні урядів та парламентів не можуть бути ні конфесійно, ні етнічно визначеними і мають бути позбавлені культурних характеристик. Проте «нижній» рівень політики, навпаки, є відкритим для різних культурних практик. Тут відбувається конкуренція наративів, ідентичностей, стилів життя. Отже, культурне визначення та перевизначення є справою громадянського суспільства, а не держави.

Але чи є в нього для цього потрібний інструментарій? Реальна практика взаємодій доводить, що найчастіше йдеться про політизацію своєї етнічності. Власне культурні позиції визначаються, на думку С. Бенхабіб, у процесі комунікації, мета якої — досягнення консенсусу на основі діалогу. Але вона посідає дещо ідеалізовану позицію, яка не відповідає політичним реаліям, де в комунікацію вступають не просто усі вільні суб'єкти, а ті, які мають певну позицію («сильну» чи «слабку», але не рівну). Реальна практика мультикультуралізму передбачає постійну зміну позицій, зміну кордонів у процесі ідентифікації. І часто йдеться про «виключення» Іншого, а не погодження з ним. Так, важливою є головна ідея С. Бенхабіб — переосмислення парадигми лібералізму, а не відмова від нього. Вона пропонує будувати соціальні відносини на визнанні не рівності культур, а презумпції їх рівності. Тобто етнічні, релігійні й інші особливості мають посісти те місце в суспільній практиці, яке не заперечує фундаментальних прав людини. У цьому сенсі Захід не є новою надкультурою, а культурним середовищем, де може виникнути нова культурна практика, яка не передбачає дискримінації. За влучним зауваженням Е. Шохата і Р. Стем, котрі досліджували мультикуль-

туральну проблематику у сфері ЗМІ, мультикультуралізм не заперечує європейську культуру, але виступає проти європоцентризму, тобто тієї точки зору, за якою світ ділиться на захід і все інше, а мова і мислення організовані навколо бінарних опозицій «ми-вони», в яких імпліцитно все європейське представлено як вище: наші «нації» та їх «племена», наші «релігії» та їх «забобони», наша «культура» та їх «фольклор», наша «політика миру» та їх «тероризм» [16, с. 267].

Головною перевагою мультикультурної моделі інтеграції мігрантів є те, що вона відповідає ідеї демократії, згідно з якою держава повинна надавати своїм громадянам рівні права та можливості, зокрема в галузі культури, і в такий спосіб сприяти побудові громадянського суспільства. Водночас мультикультуралізм, як довела практика його застосування, не є ідеальною концепцією. Серед недоліків, на які вказують критики цього підходу: неможливість практичного втілення ідеї рівноправності всіх культурних груп, труднощі, що виникають у формуванні державної ідентичності, неминучість посилення розколу суспільства в результаті визнання культури меншин, неможливість компромісу між більшістю і меншістю. Сплеск націоналізму й етноцентризму корінного населення, прагнення етнічних меншин демонстративно підкреслювати свою «інакшість» на противагу домінуючій культурі стали наслідком політики мультикультуралізму в багатьох державах.

Мультикультуралізм, якщо відійти від крайнощів його апологетики або категоричного заперечення, є пропозицією розгляду культури та політики не стільки в їх співіснуванні, скільки у взаємозв'язанні. Так, однією з найактуальніших, з огляду на заяви провідних політиків Європи про крах політики мультикультуралізму в Німеччині та Франції, є проблема поєднання універсальних ліберальних цінностей з культурними особливостями кожного окремого суспільства. Як співвідносяться фундаментальні принципи свободи та рівності з культурною практикою, яка постулює відмінність та розмаїття? Як поєднати практику демократичного суспільства в забезпеченні рівності перед законом з нормами традицій? Чи можна поширювати моральне право індивіда на суспільне визнання і на культурні норми, носієм яких він є. Яким чином у демократичному суспільстві мають поєднуватися культури між собою і яким чином можна задовольнити їх функціонування, не руйнуючи підвалини суспільного устрою? Дебати між прихильниками та противниками мультикультуралізму актуалізують питання про співмірність політичних концепцій та практики міжкультурних взаємодій.

Подолання європоцентризму в глобалістичних студіях логічно продовжується і в зміні смислових побудов загальних понять.

«Контекстуалізація», яка стає глобальною інтелектуальною тенденцією, стосується і таких категорій як держава, нація, культура. Ключовим поняттям аналізу культури стає «ідентифікація». Згідно з енциклопедичним словником з культурології, ідентичність — це психологічне уявлення людини про своє «Я», яке характеризується суб'єктивним відчуттям своєї індивідуальної самототожності й цілісності, ототожнення людиною самої себе (частково усвідомлене, частково неусвідомлене) з тими чи іншими типологічними категоріями. У науці розрізняють соціальну ідентичність (ототожнення себе із соціальною позицією або статусом); групову ідентичність (ототожнення себе з тією чи іншою спільністю); етнічну ідентичність (ототожнення себе з певною етнічною групою); культурну ідентичність (ототожнення себе з культурною традицією). Механізм ідентичності — необхідна умова стабілізації соціальної структури і психологічної та культурної нормалізації. Але багато сучасних авторів надають перевагу терміну «ідентифікація», критикуючи змістову «статичність» терміна «ідентичність». Ідентифікація охоплює динамічні, процесуальні аспекти формування ідентичності, а відтак може бути зрозуміла як пошук, а не збереження певних колективних характеристик. «Якщо ідентичність пов'язана зі способом, у який індивіди або групи виокремлюють та визначають себе через свою подібність або свою відмінність від інших, то її дуже важливо розглядати з плюралістичних та динамічних позицій» [10, с. 24]. Переосмислення глобалізаційної термінології в контексті національно-культурних реалій можна розглядатися як складову цього процесу. «Глобальне локалізується тією мірою, в якій активним, відносно виформуванням та укоріненням є локальне, наскільки тривку сенсогенерувальну мережу це локальне уже посідає», — вважає відомий український етнологіст Р. Кісь [7, с. 68].

Український дискурс мультикультуралізму є доволі проблемним, оскільки фундаменталізує ті складові культурної ситуації, які аж ніяк не є об'єктивними. Так, мультикультурність стає приводом для репродукування хантингтонівської моделі розколу. Зокрема С. Дрожжина вважає можливим інтерпретувати регіональне розмаїття як протистояння регіональних субкультур [5; 6]. Його подолання, вважає дослідниця, посилаючись при цьому на досвід юридичного унормування полікультурності в європейських країнах, має бути пов'язане зі стратегією мультикультуралізму як шляху до автономізації регіонів. Не вникаючи в усі суперечливі моменти такої позиції, варто все ж звернути увагу на те, що мультикультуралізм як політика невід'ємний від лібералізму як ідеології. Принципово важливі для конституювання мультикультуралізму — наявність розвинених громадянських інститутів та забезпечення демократії як принципу

їх функціонування, чого поки що в Україні бракує. Есенціалізація регіональної спільноти як суб'єкта культурної політики, яка потребує формалізації її статусу, неминуче призводить до моделювання стачної етнокультурної та політичної диспозиції, побудованої на таких невизначених категоріях як, наприклад, «російськомовне населення». Чи можна сподіватися на зваженість політичних рішень за невизначеності ідентифікаційних критеріїв? Яким чином може сприяти вирішенню культурних питань реструктуризація соціально-культурної ієрархії? Які саме питання вирішує мультикультуральна стратегія щодо регіонів, якщо вони самі є полікультурними? Чи можна виключати перспективу перетворення політики мультикультуралізму в Україні в етнокультурний фундаменталізм? Ці та безліч інших питань, безумовно, потребують подальшого обговорення, проте зрозуміло, що у вітчизняному дискурсі мультикультуралізму поки що найуразливішою є концепція культури.

Сучасні дослідження глобалізації свідчать про певну тенденцію до переосмислення сталого інструментарію науки, самого її статусу, а також принципів пізнання та його концептуальних настанов. Наочна нестача методологічного арсеналу, який сформувався за часів «індустріалізації» та «економізації» суспільної свідомості в найрозвиненіших країнах світу, спонукає до фундаментальних зрушень у стилістиці мислення до його гуманізації, антропологізації та культурологізації. Це надає можливості не тільки повернути потрібне сьогодні синтетичне бачення процесів та явищ сучасності та відійти від зручних, але дедалі все менш ефективних економіко-соціологічних стереотипів про цілковиту детермінованість культурних процесів, а й змінити ракурс в аналізі конкретних проявів глобалізації. Адже без зміщення уваги із «зовнішнього», формально-схематичного бачення глобалізації на користь внутрішніх її аспектів; без дослідження незручних, але очевидних феноменологічних її аспектів, представлених у вигляді конкретних культурних смислів, глобалізація може залишитися в сприйнятті лише загрозливою перспективою.

Мультикультуралізм як ідея становить неабияку ментальну проблему, вирішення якої передбачає не лише пошук певної моделі політики, а й вибору системи ціннісних координат. Саме це є підґрунтям дискусій про «європейський вибір» України. Очевидно, що імітація культурних стандартів, чи то в економічній сфері, чи то в політико-правових нормативах, — не сприяє вирішенню стратегічних завдань реструктуризації суспільних відносин, потрібних для забезпечення конкурентоспроможності держави. Політична історія останніх років доводить, що прагнення влади (незалежно від її ідеологічних настанов) до політичної гомогенізації культурного простору є безпер-

спективним в умовах глобальної інформаційної прозорості. Проте очевидним є дефіцит ліберальних цінностей у суспільстві, без яких перспективи мультикультуралізму виявляються примарними. Отже, на часі дослідження особливостей культурних процесів на рівні регіонів, які в українських реаліях є основним репрезентантом мультикультуралізму.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бенхабіб С. Притязання культури: рівенство и разнообразие в глобальную эру / С. Бенхабиб ; пер. с англ. В. Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2003. — 350 с.
2. Висоцька Н. О. Концепція мультикультуралізму і питання естетики / Н. Висоцька // Питання літературознавства. — Чернівці : Рута, 2009. — Вип. 77. — С. 110–121.
3. Гіденс Е. Нестримний світ: як глобалізація перетворює наше життя / Е. Гіденс. — К. : Альберпрес, 2004. — 100 с.
4. Гриценко О. Між глобальним та національним / О. Гриценко // Критика. — 2000. — № 6. — С. 8–13.
5. Дрожжина С. В. Мультикультуралізм як проблема полікультурного українського суспільства / С. В. Дрожжина // Профспілки і духовність : матеріали міжнар. наук.- практ. конф. (м. Донецьк, 16–17 груд. 2003 р.). Донецьк, 2003. — С. 114–116.
6. Дрожжина С. В. Мультикультуралізм : концептуальна модель та праксеологічні виміри її реалізації в українському соціумі : автореф. дис. ... докт. філос. наук. : 09.00.03 / С. В. Дрожжина ; Таврійський нац. ун-т. — Симферополь, 2010. — 34 с.
7. Кісь Р. Глобальне — національне — локальне (соціальна антропологія культурного простору) / Р. Кісь. — Л. : Літопис, 2005. — 300 с.
8. Кравченко О. В. Проблематизація державної культурної політики України в контексті ідеї глобалізації / О. В. Кравченко // Вісн. Держ. акад. кер. кадрів культури і мистецтв. — 2010. — № 4. — С. 70–74.
9. Кукатас Ч. Либеральный архипелаг: теория разнообразия и свободы / Ч. Кукатас ; пер с англ. Н. Эдельмана ; под науч. ред. А. В. Куряева. — М. : Мысль, 2011. — 482 с.
10. Малахов В. С. Зачем России мультикультурализм? / В. С. Малахов // Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред. В. С. Малахова, В. А. Тишкова. — М., 2002. — С. 48–60.
11. Михайлова М. О. Мультикультуралізм та проблема поліетнічної толерантності в поліетнічному соціокультурному просторі / М. О. Михайлова // Вісн. Житомир. держ. ун-ту. — 2010. — Вип. 54 : Філософії науки. — С. 32–36.
12. Мультикультурализм и трансформация постсоветских обществ / под ред.: В. С. Малахова, В. А. Тишкова. — М. : Ин-т этнологии и антропологии РАН, 2002. — 356 с.
13. Перотті А. Виступ на захист полікультурності / А. Перотті. — Л. : Кальварія, 2001. — 128 с.

14. Рубл Б. Капітал розмаїтості: транснаціональні мігранти у Монреалі, Вашингтоні та Києві / Б. Рубл ; [пер. з англ. Т. Цимбала за участі А. Кулька]. — К. : Критка, 2007. — 336 с.
15. Тайлор Ч. Мультикультуралізм і «Політика визнання»: пер с англ. / Чарльз Тайлор. — К. : Альтерпрес, 2004. — 172 с.
16. Stam, R. Contested Histories: Eurocentrism, Multiculturalism, and the Media / R. Stam, E. Shohat // Multiculturalism: A Critical Reader / Ed. by D. T. Goldberg. — Oxford & Cambridge, Blackwell, 1995. — P. 297

Надійшла до редколегії 26.11.2013 р.